

αὐτὸς ὅτι πολὺ ἑλληνίζει. Σκανδαλίστηκαν νὰ τὸν βλέπουν νὰ ἀναστρέφεται τόσο ἐλεύθερα μὲ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη καὶ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμό. Καὶ δὲν ἦταν αὐτοὶ ποὺ σκανδαλίστηκαν μόνο οἱ ἀπλοῖκοι μογαχοὶ τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου, ποὺ καὶ μόνο στὸ ἄκουσμα τοῦ ὀνόματος τοῦ Πλάτωνος ἔκαναν τὸ σταυρὸ τους καὶ ψιθύριζαν ἀναθεματισμοὺς ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἐθνικοῦ σατανᾶ. Σκανδαλίστηκε καὶ ὁ συσπουδαστής, συνεργάτης καὶ φίλος του ὁ Ἰωάννης ὁ Ξιφιλῖνος. Πατριάρχης τῶρα τοῦ ἔγραψε ἓνα ἔκτενές γράμμα, ὅπου τὸν κατηγοροῦσε ὅτι μὲ τὸν πλατωνισμό του θέλει νὰ ἀνατρέψη τὴν ἐκκλησία καὶ γὰ ξαναφέρῃ στὴ ζωὴ τὶς μωρίες τῆς εἰδωλολατρείας.

Ἡ ἀπάντηση ποὺ ἔδωσεν ὁ Ψελλὸς στὸν Ξιφιλῖνο καὶ ἡ ὁμολογία πίστεως ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν κατηγορία ὑπέβαλε στὸν αὐτοκράτορα περιέχουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸ νόημα ποὺ ἔδινε στὴ φιλοσοφία. Τὸ ὅτι, λέγει, μελέτησε τὴ φιλοσοφία ἀπὸ φυσικὴ περιέργεια δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ μένη πιστὸς στὸ Χριστιανισμό. "Ἄν ἀφήνῃ τὴ σκέψη του ἐλεύθερη στὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα, πέρα ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, τελικὸ του σκοπὸ θέτει τὴν κατανόηση τῶν δογμάτων τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Σ' αὐτό του τὸν σκοπὸ βρίσκει ὅτι τὸν βοηθοῦν πολὺτιμα καὶ ὠρισμένες φιλοσοφικὲς θέσεις καὶ οἱ μεθοδικοὶ ἀποδεικτικοὶ λόγοι τῶν φιλοσόφων. «Κατὰ τὴ γνώμη μου, λέγει, ὁ πῖθ σοφὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ μπορεῖ νὰ δώσῃ τὴ γλυκύτητα τῆς διδασκαλίας μας (τῆς χριστιανικῆς) σὲ ὅ,τι πικρὸ καὶ ἀλμυρὸ περιέχει ἡ ἑλληνικὴ διδασκαλία». Καὶ προσθέτει ἄλλου: «Τὸ στολίδι γιὰ τὸ ὁποῖο καυχιέμαι εἶναι ἡ Παρθένος, εἶναι ὁ Υἱὸς χωρὶς πατέρα κατὰ σάρκα, τὰ πάθη του, τὰ βάρια καὶ ὁ ὕσσωπος». Μήπως ἄλλωστε ἡ λογικὴ ἔρευνα τῆς ἀλήθειας εἶναι ξένη πρὸ τὸ χριστιανισμό; «Τὸ συλλογίζεσθαι, ἀδελφέ, —γράφει πρὸς τὸν Ξιφιλῖνο— οὔτε δόγμα ἐστὶ τῆς ἐκκλησίας ἀλλότριον, οὔτε θέσις τις τῶν κατὰ φιλοσοφίαν παράδοξος, ἀλλ' ἢ μόνον ὄργανον ἀληθείας καὶ ζητουμένου πράγματος εὔρεσις». Σοφὸς λόγος ποὺ δείχνει ὅτι ἐκεῖνο ποὺ τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸν Ξιφιλῖνο εἶναι ὅτι ἐνῶ ὁ τελευταῖος φαίνεται ὁπαδὸς τοῦ «πίστευε καὶ μὴ ἐρεῦνα», ὁ Ψελλὸς θέλει νὰ ἀναγάγῃ τὴν πίστη σὲ γνώση, νὰ φιλοσοφήσῃ δηλαδή. Καὶ φτάνει στὸ σημεῖο νὰ δέχεται ὅτι πλῆθος φιλοσοφικῶν θέσεων βοηθοῦν νὰ εἰσδύσωμε βαθύτερα στὸ θεῖο μυστήριον. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ὅμως ἡ φιλοσοφία καθ' ἑαυτὴν εἶναι πολὺτιμη ἀσκηση τοῦ λόγου. Ἡ καλύτερη, λέγει, προπαρασκευὴ γιὰ ὅποιον θέλει νὰ ὑψωθῇ στοὺς χώρους τῶν θεωρητικῶν πτήσεων, πέρα ἀπὸ τὸ συλλογισμό, εἶναι νὰ ἀσκήσῃ μὲ ἐπιμέλεια τὸν ἑαυτό σου στὴ φιλο-

σοφία και να εξετάσης κάθε μορφή σκέψης. Γι αυτό και λέγει στους σπουδαστές του : «Θέλω να μαθητεύσετε στις ἐπιστῆμες. . . Ὁφείλετε να γνωρίζετε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἂν καὶ ἀπατήθηκε ἰσὺς γνώ-
μες της γιὰ τὸ θεῖο, ἐγνώρισε μολαταῦτα τῆ φύση, ὅπως δημιουργή-
θηκε ἀπὸ τὸ Θεό. Πρέπει λοιπὸν να πάρουμε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τὴν
ἐπιστῆμη αὐτῶν τῶν πραγμάτων καὶ μέσον τῆς δικῆς μας φιλοσοφίας
να γνωρίσωμε τὴ μορφή καὶ τὴν ἀλήθεια. Πρέπει να ξεσχίσωμε τὸ
περικάλυμμα καὶ να ξεθάψωμε τὸ πνεῦμα ποὺ κρύβεται ἐκεῖ μέσα,
καὶ ποὺ λάμπει σὰ μαργαριτάρια. Να μὴ σκέπτεστε ὅτι ὅσα εἶπε ὁ
Μωυσῆς εἶναι τὰ θέσφατα τῆς ἀληθείας καὶ να μὴ παραμελήτε ὅσα
εἶπαν οἱ Ἕλληνες γιὰ τὴ θεολογία. . .».

Τὲ εἶναι ὅμως ἐκεῖνο ποὺ τὸν προσελκύει ἰδιαίτερα στὸν Πλά-
τωνα ; «Ὁ Πλάτων, λέγει, ὁ Ψελλός, εἶναι ὁ πιὸ μέγας νοῦς ποὺ
γνώρισε ποτὲ ὁ κόσμος ἡ φιλοσοφία του εἶναι ἀσυναγώνιστη. Πρέπει
να εἶμαστε εὐχαριστημένοι ἂν καταφέρωμε να σταχυολογήσωμε κάτι
ἀπὸ τοὺς κρυμμένους θησαυροὺς του». Εἶναι ὁ Πλάτων ὁ μόνος ἄν-
θρωπος ποὺ ἔφρασε τὰ ἔσχατα ὅρια τῆς σκέψης. «Οἱ κόποι, λέγει
ἄλλοῦ, τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη μοῦ εἶναι ἀρκετοὶ γιὰ τοὺς
δικούς μου πνευματικούς τοκετούς. Αὐτοὶ μὲ γέννησαν, αὐτοὶ μὲ δια-
μόρφωσαν». Δίπλα δίπλα ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, μόνο τὸν
Πλάτωνα ὅμως ὀνομάζει πρόδρομο τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐδῶ πρέπει
να ἀναζητήσωμε τὸν ἰδιαίτερο λόγο τῆς ἀγάπης του. Μόνο ὁ Πλάτων,
προσθέτει, δέχεται ὅτι ὅλα δὲν ἀνάγονται στὸ διαλογισμὸ καὶ τὴν ἀπό-
δειξη. Ξεπέρασε τὸ στάδιο τοῦτο καὶ ὑψώθηκε στὸ νοῦ καὶ τὴ θεώ-
ρηση, καί, βλέποντας τί ὑπάρχει πέραν καὶ ἀπὸ τὸ νοῦ, σταμάτησε
τελικὰ στὸ Ἐν. Ποτέ μου, λέγει ἀκόμη ὁ Ψελλός, δὲ συμφώνησα μὲ
τὸ Χρῦσιππο, ποὺ δὲν ἔβλεπε τίποτε πέρα ἀπὸ τὸ διαλογισμὸ, οὔτε
μὲ τὴ νέα Ἀκαδημία, ποὺ ἦταν σκεπτικὴ.

Φαίνεται καθαρὰ ὅτι στὸν Πλάτωνα ὁ Ψελλός βλέπει πρὸ πάντων
τὸ θεολόγο, αὐτὸν ποὺ ζήτησε να συστηματοποιήση τὶς γνώσεις μας
γιὰ τὸ νοητὸν κόσμον. Γι αὐτὸ βλέπει τὶς μαθηματικὲς ἐπιστῆμες ὄχι
καθ' ἑαυτές, ἀλλὰ σὰ σκαλοπάτι γιὰ να περάση στὴν πρώτη φιλοσο-
φία. Αὐτὸ εἶναι κυρίως ὁ φιλόσοφος Πλάτων τοῦ Ψελλοῦ, γιατί καὶ
ὁ ἴδιος εἶναι ἓνας θεολόγος φιλόσοφος. Δὲ συγχωρεῖ στὸν Ἀριστοτέλη
ὅτι ἄγγιξε τὰ θεολογικὰ δόγματα μὲ τρόπο πάρα πολὺ ἀνθρώπινο,
ἀφοῦ στηρίχθηκε μόνο ἀπάνω στοὺς συλλογισμοὺς τῆς διάνοιας. Ἐνῶ
ὁ ἀνώτερος, ὁ ἀληθινὸς δρόμος γιὰ να συλλάβωμε τὸ θεῖο, εἶναι ὁ
νοῦς, ἡ θεωρητικὴ ἐποπτεία. Αὐτὸ βρίσκει ὁ Ψελλός στὸν Πλάτωνα

καὶ γι αὐτὸ τὸν προτιμᾶ. Αὐτὸ βρίσκει ὅτι λείπει ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη.

Ὅσα εἶπαμε γιὰ τὸν πλατωνισμό του δείχνουν μὲ ποιὸ τρόπο ὁ Ψελλὸς συμφιλιώνει τὶς ἀπαιτήσεις τῆς πίστεως μὲ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴ φιλοσοφία καὶ ἰδιαίτερα τὸν Πλάτωνα. «Ἐμὸς ὁ Πλάτων, ἀναφώνει στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ξιφιλίνο, ἀγιώτατε καὶ σοφώτατε, ἔμὸς ὁ γῆ καὶ ἥλιε».

Πρέπει τώρα νὰ προσθέσωμε ὅτι ὁ Ψελλὸς, ποὺ ἐμεῖς ἐδῶ τὸν ἐξετάζομε μόνο ὡς φιλόσοφο, εἶναι ἓνας ἐκπληκτικὰ πολυμαθὴς νοῦς. Ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴ γραμματική, τὴ μετρική, τὴ ρητορική, τὴν ἱστορία, τὶς μαθηματικὲς ἐπιστῆμες, τὴ μετεωρολογία, τὴν ἰατρική, τὸ δίκαιο, τὴ γεωπονία, τὴν τακτική (στρατηγική), τὴν ἀρχαιολογία, τὴ μαντεία, τὴν ἀστρολογία, τὴν ἀλχημεία. Καὶ ἔδειξε παντοῦ πρωτότυπο χειρισμὸ τῶν θεμάτων. Ὑπομνημάτισε πολλοὺς ποιητὲς καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Μὲ τὸν Ψελλὸ ξαναρχίζει ἡ παράδοση τῶν ὑπομνηματιστῶν. Ἀλλὰ κοντὰ στὸ σοφὸ, τὸ φιλόσοφο καὶ τὸ θεολόγο ἔχομε καὶ τὸν ἄνθρωπο τῶν γραμμάτων. Ἐγραψε λόγους, ρητορικὰ γυμνάσματα, ἓνα διάλογο, πλῆθος ἐπιστολές, μιὰ ἀκολουθία ἀγίου, καὶ ἄσκησε γενικὰ μὲ τὴν τέχνη του τὸ ἴδιο μεγάλη ἐπίδραση, ὅπως καὶ μὲ τὴ σκέψη του.

Γι αὐτὸ μεγάλη ἦταν ἡ δόξα καὶ ἡ φήμη ποὺ γνώρισε ὅσο ζοῦσε. Ἀνάμεσα στοὺς ἀκροατὲς του εἶχε Αἰγυπτίους, Βαβυλωνίους, Πέρσες, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ λατινικὴ δύση κι' ἄς ζοῦσε στοὺς χρόνους τοῦ σχίσματος. Δίκαια θεωρήθηκε ὡς ὁ ὑψηλότερος καὶ πολυμερέστερος νοῦς τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ἐκπληκτικὴ του πολυμαθία, ἡ καθολικὴ περιέργειά του, ἡ τόλμη τῆς σκέψης του, ἡ ἐμπιστοσύνη του στὴν ἐπιστήμη καὶ τὸ λόγο, μέσα στὴ δική τους σφαῖρα, ἡ θεολογικὴ του δεινότητα, οἱ καινοτομίες του στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἀλλὰ καὶ στὴν τέχνη τοῦ λόγου, οἱ ἀρετὲς του καὶ τὰ ἐλαττώματά του ἄλλους ἔκαμαν νὰ τὸν παραβάλουν μὲ τὸ Βολταῖρο, ἄλλους μὲ τὸν Ἀλβέρτο τὸ Μεγάλο, ἢ τὸ Ρογῆρο τὸ Βάκωνα, ἢ ἀκόμη μὲ τὸ νεώτερο Βάκωνα.

Γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ Ψελλὸς εἶναι ἡ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ φυσιογνωμία τοῦ Βυζαντίου. Ἄς ἀκούσωμε τί λέγει ὁ ἴδιος γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ του συμβολή. «Ἡ μόνη μου ἀξία, λέγει, εἶναι ὅτι ἐμάξιπα μερικὲς φιλοσοφικὲς διδασκαλίες ἀπὸ μιὰ πηγὴ ποὺ δὲν ἔτρεχε πιά. Ἡ πηγὴ ἦταν βουλωμένη, ἔπρεπε νὰ τὴν ξεβουλώσω, νὰ τὴν καθαρίσω καὶ νὰ ἀντλήσω ἀπὸ τὸ βυθὸ τῆς διαυγῆς νερό». Προσθέτει ἀκόμη ὅτι αὐτὸς ξανάναψε τὴ δάδα τῆς φιλοσοφίας, τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τέχνης τοῦ λόγου, ποὺ ἦταν σβυσμένη ἀπὸ καιρὸ.

Ἄρθρον εἶναι αὐτὴ ἢ αὐτοκριτική. Οἱ ἀγῶνες τῆς Ὀρθοδοξίας ἢ εἰκονομαχία καὶ οἱ διαρκεῖς πολεμικοὶ ἀγῶνες εἶχαν πραγματικὰ παραμερίσει τὴν εὐρύτερη πνευματικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν παλαιὰ παράδοση. Ὁ Ψελλὸς ξαναγυρίζει στοὺς Νεοπλατωνικοὺς καὶ στὸν Πλάτωνα, μὲ νέα ὁρμή. Ξαναγυρίζει καὶ στὴν παράδοση τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἀρχίζει μὲ τὸν Ψελλὸ μιὰ ἀναγέννηση. Ἐνα παρουσίασμα τῶν παλαιῶν, ἀλλὰ μὲ νέο τρόπο. Στὴν ἐποχὴ του, ποὺ ἡ μυστικὴ θεολογία περιορίζεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἐπίτευξη τῆς θεώσεως μὲ τὸ μυστικὸ φωτισμὸ, τὴν ἔλλαμψη, ὁ Ψελλὸς δείχνει ὅτι ἡ ψυχὴ φτάνει σ' αὐτὸ τὸ τέρας μὲ τὸν πλατωνικὸ δρόμο, ὅταν ἀπὸ τὸ διαλογισμὸ, ἀνεβοῦμε μέσον τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν στὴ νόηση καὶ τὴ θεωρία.

Ἄν εἶναι ἀλήθεια, λέγει, ὅτι ὑπάρχει Θεός, ὑπάρχει καὶ πρόνοια, ἂν ὑπάρχη πρόνοια, ὑπάρχει καὶ σοφία—μὲ τὴ σοφία προνοεῖ ὁ Θεός—. Ἄν ὑπάρχη σοφία, ὑπάρχει καὶ ἐπιθυμία τῆς σοφίας. Ἀλλὰ ὑπάρχει ἐπιθυμία τῆς σοφίας, ὑπάρχει λοιπὸν φιλοσοφία.

Μ' αὐτὸ τὸ σωρεῖτη θεμελιώνει ὁ Ψελλὸς ὅτι εἶναι θεμιτό, ἱερὸ θὰ λέγαμε πράγμα, ἡ φιλοσοφία, ἀφοῦ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ φύση τοῦ Θεοῦ. Ὁ φιλόσοφος ἐκφράζει ἀπλῶς τὴν ἐπιθυμία του, τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴ θεϊκὴ σοφία. Ἐπειτα τί εἶναι ἀλήθεια; Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἡ φύση παράγει τὰ καθαρὰ εἶδη καὶ βγάζει ἀπ' αὐτὰ μὲ τὴ θεϊκὴ ἐνέργεια τὰ παράγωγα ὄντα, ὅμοια μὲ τὰ πρότυπα· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ νοῦς συλλαμβάνει γυμνὰ καὶ καθαρὰ τὰ ὄντα στὰ οὐσιώδη τῆς φύσεώς των. Φύσις λοιπὸν καὶ ἀλήθεια συμπίπτουν. Ἐτσι ἡ φιλοσοφία ποὺ εἶναι «ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας» ἔργο της ἔχει νὰ ἀποκαλύπτῃ στὸν ἄνθρωπο τὴν τάξιν ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ φύση, κάτω ἀπὸ τὴ θεία ἐνέργεια. Αὐτοὺς τοὺς εὐρεῖς ὀρίζοντες προβάλλει ὁ Ψελλὸς στὴ βυζαντινὴ σκέψη.

Θὰ σταματήσωμε ἀκόμη σὲ κάποια ἄλλα κείμενα τοῦ Ψελλοῦ ποὺ περιέχουν ἄλλες ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις, δείχνουν τὸ εὐστροφο μναλό του, ἀλλὰ, στὸ βάθος, μᾶς μιλοῦν γιὰ τὸν ἄνθρωπο Ψελλό. Ἡ φιλοσοφία, λέγει, διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: Τὸ ἓνα εἶναι τὸ ἀπαθὲς καὶ ἀλύγιστο μέρος, ποὺ μόνο ὁ νοῦς τὸ συλλαμβάνει· τὸ ἄλλο εἶναι τὸ εὐπαθὲς, τὸ κοινωνικὸ καὶ φιλάνθρωπο μέρος. Ἐγκωμίασα τὸ πρῶτο, ἀλλὰ δὲν τὸ ἀγάπησα· τὸ δεύτερο τὸ θαυμάζω λιγώτερο, ἀλλὰ αὐτὸ θέλω περισσότερο. Ἄν ἡ ἀπαθὲς καὶ ἀμετάτρεπτη διάθεση τῆς ψυχῆς εἶναι ἀξιόθαύμαστη, δὲν εἶναι γιὰ τὴν ἐγκόσμια ζωὴ, ἀλλὰ γιὰ τὴ μέλλουσα, γιὰ τὴν αἰωνιότητα· βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ σύμπαν.

*Εκείνο πού ταιριάζει στὴν ἐγκόσμια ζωὴ εἶναι ἡ ἁρμονικὴ μὲ τὸ σῶμα ζωὴ. Μπορεῖ κανεὶς, λέγει ἄλλοῦ, νὰ μοιάσῃ μὲ τὸ Θεὸ κατὰ τέσσερις τρόπους : εἴτε μὲ τὶς πολιτικὲς ἀρετὲς, αὐτὲς πού στολίζουν τὸν ἄνθρωπο στὴ συμβίωσή του μὲ τοὺς ἄλλους — μᾶλλον σκοτεινὸς τρόπος—, εἴτε μὲ τὶς ἀσκητικὲς ἀρετὲς, — ἐπιτυγχάνομε τότε μιὰ πιὸ ἔκτυπη ὁμοιότητα—, εἴτε μὲ τὶς θεωρητικὲς ἀρετὲς, — πιὸ λαμπερὴ ὁμοιότητα—, ἢ τέλος μὲ τὶς θεουργικὲς ἀρετὲς, ὅταν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐνεργῇ σὰν τὸ Θεὸ, — ὁ πιὸ τέλειος τρόπος—. “Ὅσο γιὰ μένα, προσθέτει, μοῦ φτάνει νὰ στολισθῶ μὲ τὶς πολιτικὲς ἀρετὲς. Ἀναγνωρίζει καὶ δέχεται αὐτὸ πού πραγματικὰ εἶναι : ἓνα λογικὸ ὄν δηλαδή, πού ἔχει ἓνα σῶμα, ἓνας ἄνθρωπος, ὄν μεταβλητὸ καὶ ἀλλοιωτό. Δὲν ἔχει οὔτε τὴ δύναμη, οὔτε τὴ θέληση νὰ εἶναι ἄλλιῶς. Εἶναι εὐχαριστημένος πού εἶναι ἄνθρωπος· γι αὐτὸ εἶναι κοινωνικός, χαίρεται καὶ γελά μὲ τοὺς ὁμοίους του, ὑποφέρει γι’ αὐτούς, αἰσθάνεται οἶκτο γι’ αὐτούς, τοὺς λυπᾶται, ὅταν πρέπει.

“Ὅταν, λέγει ἄλλοῦ, ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὶς τρεῖς θέσεις, πού μπορεῖ νὰ πάρῃ κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ζωῆς μας, κατέχει τὴ μεσαία, εἶναι γεμάτη μεγάλα πάθη· τότε πλάθει τὸν πολιτικὸ ἄνθρωπο. Δὲν εἶναι οὔτε κάτι τὸ τέλεια θεϊκό, ἀλλὰ οὔτε καὶ αἰχμάλωτος τοῦ σώματος. Ὅποιος φτάνει στὸ ἄκρο τῆς θεωρητικῆς ζωῆς, δὲν ἔχει τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὰ πράγματα· ἀπομακρύνεται καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ τοὺς ὠφελήσῃ, οὔτε νὰ τοὺς καταλάβῃ.

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἔχουν ἀσυνήθιστη γιὰ τότε τόλμη. Ὁ Ψελλὸς καταφάσκει τὸν ἄνθρωπο, ὅπως εἶναι, καὶ τονίζει τὴ μεγάλη σημασία τῶν πολιτικῶν ἀρετῶν, τῆς θέσης μὲ τὰ μεγάλα πάθη. Δέχεται τὴ δυνατότητα τῆς θεωρητικῆς ζωῆς, τοῦ θεωρητικοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν τρόπο τοῦ Πλάτωνος, ὄχι τῶν μυστικῶν, καὶ τὸν ἀκολουθεῖ στὴ θεολογία του. Ἀλλὰ σκέπτεται τὴν ἴδια ὥρα ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνο ἄτομο, ἀλλὰ καὶ κοινωνικὸ ὄν. Καὶ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ κόσμου τούτου προτιμᾷ τὸ εὐπαθὲς μέρος τῆς ψυχῆς, αὐτὸ πού μορφώνει τὸν πολίτη καὶ τὸν κοινωνικὸ ἄνθρωπο. Τὸ οὐσιῶδες, τονίζει, εἶναι νὰ ξεχωρίζωμε προσεκτικὰ τὶς μορφὲς τῆς ζωῆς τῆς ψυχῆς, γιὰ νὰ μὴ φιλοσοφοῦμε γιὰ πράγματα πού δὲν ἐπιδέχονται φιλοσοφία. Ὅταν κανεὶς ζῇ μὲ τοὺς ἀνθρώπους, δέχεται αὐτὸ τὸ γεγονὸς καὶ φέρνεται, ὅπως ταιριάζει. Ὅταν εἶναι στὴ θεωρητικὴ ζωὴ, τότε εἶναι ἄλλο ζήτημα, δὲ ζεῖ πιά μὲ τοὺς ἀνθρώπους, καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸ ξεχνᾷ. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκολουθώντας σ’ αὐτὸ τὸ σημεῖο τὸν Πλάτωνα, δίνει τὴν προτίμησή του στὸ θεωρητικὸ βίον. Πρέπει νὰ ἔχωμε αὐτὰ στὸ

νοῦ μας γιὰ νὰ δοῦμε πόσο νεωτερίζει ὁ Ψελλός, πού ἔρχεται καὶ μᾶς λέγει ὅτι γιὰ τὴν ἐδῶ ζωὴ προτιμότερη εἶναι ἢ μεσαία θέσις τῆς ψυχῆς, πού μορφώνει μὲ τὶς πολιτικὰς ἀρετὰς τὸν κοινωνικὸ ἄνθρωπο.

Καὶ μιὰ τελευταία παρατήρηση. Διαβάζοντας κανεὶς τὸν Ψελλὸ ἔχει συχνὰ τὴν αἴσθησις ὅτι στὴν ψυχὴ τοῦ μιᾶ δυνατὰ ἢ Ἑλλάδα. Ἔτσι, σὰν ἀληθινὸς Ἕλληνας δικαιώνει καὶ τὴ γοητεία τῆς ὁμορφιάς. Οἱ περισσότεροί, λέγει, ἀπὸ ὅσους ὑψώθηκαν στὰ ἀνώτερα ὕψη τῆς φιλοσοφίας ἀδιαφοροῦν ἐντελῶς γιὰ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ σώματος. Κι ἐγὼ πιστεύω ὅτι ἡ ὁμορφιὰ τῆς ψυχῆς εἶναι ὁ λόγος τῆς ὁμορφιάς τοῦ σώματος· μολατὰῦτα μπροστὰ σὲ δυὸ πρόσωπα μὲ τὸ ἴδιο ψυχικὸ κάλλος, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ ἓνα εἶναι ἄσχημο καὶ τὸ ἄλλο ὁμορφο, θὰ προτιμήσω τὸ δεύτερο.

*
*
*

Διάδοχος τοῦ Ψελλοῦ στὸ Πανεπιστήμιο ἦταν ὁ μαθητὴς τοῦ Ἰωάννης ὁ Ἰταλός. Ἕλληνας ἀπὸ τὴν Καλαβρία τῆς Ἰταλίας, ἦρθε, ὅπως ἀργότερα καὶ ὁ Βαρλαάμ, στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ ἀνώτερες σπουδές. Τὰ περισσότερα ἔργα του εἶναι δυστυχῶς ἀνέκδοτα κι' ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ ἔχωμε καθαρὴ ἰδέα γιὰ τὴ φιλοσοφία του. Ἀπὸ ὅσα ὅμως ξέρομε φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ τὸ νεοπλατωνισμὸ τοῦ δασκάλου του, ἀλλὰ μὲ τρόπο πῶς ριζοσπαστικὸ. Γι' αὐτὸ καὶ καταδιώχθηκε καὶ δικάστηκε ὡς αἵρετικός. Τοῦ ἀπαγόρευσαν νὰ διδάσκη καὶ στὸ τέλος τὸν ἀνάγκασαν νὰ ἀποχωρήσῃ σὲ μοναστήρι. Δὲν πρόκειται, ὅμως στὴν περίπτωσι τοῦ Ἰταλοῦ, τόσο γιὰ αἵρεσι, ὅσο, ὅπως θὰ δοῦμε, γιὰ αὐτόνομη φιλοσοφικὴ στάσι. Ὁ Ἰταλός δὲν ἐνδιαφέρεται, ὅπως ὁ δάσκαλός του, γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῆς ἐθνικῆς φιλοσοφίας στὴ χριστιανικὴ διδασκαλία, ἀλλὰ προσανατολίζεται πρὸς αὐτόνομη φιλοσοφικὴ σκέψι.

Κατὰ τὴ δίκη του ἡ Ἱερὰ Σύνοδος παρουσίασε σὲ ἔνδεκα ἀρθρα συμπυκνωμέναις τὶς ἀντιχριστιανικὰς θέσεις πού ὑποστήριξε. Οἱ σπουδαιότεραι εἶναι : ὅτι ὁ Ἰταλός ἐπιχείρησε νὰ ἐξηγήσῃ ὀρθολογικὰ τὴν ἐνσάρκωσι τοῦ Χριστοῦ—δὲν τὴν ἔβλεπε δηλαδὴ σὰν ἄρρητο μυστήριον—ὅτι ξανάφερε στὴ ζωὴ τὶς πλάναις τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων γιὰ τὴν ψυχὴ, τὸν οὐρανὸ, τὴ γῆ, τὰ πλάσματα· ὅτι δίδασκε τὴ μετεμψύχωσι καὶ ἀρνιόταν τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ τὴ μέλλουσα ζωὴ· ὅτι δεχόταν τὴν αἰωνιότητα τῆς ὕλης καὶ τῶν ἰδεῶν (τῶν πλατωνικῶν). Ὅτι πάνω ἀπὸ τοὺς πατέρας καὶ τοὺς ἁγίους ἔβαλε τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους, ἀρνιόταν τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καὶ

τῶν ἁγίων ὡς ἀδύνατα, ἢ τοὺς ἔδινε ἐξήγηση ἐντελῶς προσωπική. "Ὅτι δὲ θεωροῦσε τὰ ἐθνικὰ γράμματα ὡς ἅπλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ μόρφωση, ἀλλὰ πίστευε ὅτι περιέχουν τὴν ἀλήθεια καὶ δίδασκε ὅτι σ' αὐτὰ ἔπρεπε ἔμμεσα ἢ ἄμεσα νὰ ἀναχθοῦν ὅλα τὰ ἄλλα. "Ὅτι δεχόταν τὶς νεοπλατωνικὲς ἰδέες καὶ ἰσχυριζόταν ὅτι ἡ ὕλη ὑπάρχει ἀφ' ἑαυτῆς καὶ ντύνεται μορφῆς ἀνάλογες μὲ τὶς ἰδέες (τὰ εἶδη) πού δέχεται. Ἄρνεῖται ἔτσι τὴν ἀπόλυτη ἀνεξαρτησία τοῦ δημιουργοῦ.

Καὶ ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως πού παρουσίασεν ὁ Ἴταλὸς κατὰ τὴ συνεδρίαση τῆς Συνόδου πρὸς ἀπολογία του, ἀφήνει νὰ διαπιστώσωμε πόσο ἡ σκέψη του ἀκολουθεῖ τὸ νεοπλατωνισμό. Μιλᾷ γιὰ «μεταστροφήν» τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα, γιὰ τὸ ἐν τὸ ἀναρχο καὶ ἄρητο, χωρὶς νὰ τὸ ὀνομάζη Θεόν, πρᾶγμα πού ἐπιτρέπει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ "Ἐν τοῦ Πλωτίνου.

Τὰ κείμενα αὐτὰ δείχνουν ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Ἴταλοῦ δὲν πρόκειται ἁπλῶς γιὰ ὑπερβολὴ ὀρθολογισμοῦ στὴν ἐξήγηση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ γιὰ κάτι περισσότερο. Στὰ ἐθνικὰ γράμματα δὲ βλέπει ὁ Ἴταλὸς ἅπλὰ στοιχεῖα γιὰ μόρφωση τοῦ πνεύματος, καὶ ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι γι' αὐτόν, ὅ,τι ἦταν γιὰ τὸν Ψελλό, μιὰ γύμναση τοῦ λόγου, ἢ ἓνα προπαρασκευαστικὸ στάδιο γιὰ νὰ εἰσδύσωμε βαθύτερα στὰ μυστήρια τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Σὲ πολλὰ σημεία ὁ Ἴταλὸς δίνει τὸ προβάδισμα στὴν ἐθνικὴ φιλοσοφία καὶ στὸ λόγο. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ προσπάθεια ἀλλαγῆς τῆς ἱεραρχίας πού εἶχε θεμελιώσει ὁ χριστιανισμός. Μέχρι τοῦ Ψελλοῦ ἀναζητοῦμε τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Θεολογίας. Ὁ Ἴταλὸς θέλει νὰ δώσῃ στὴ φιλοσοφία τὴν αὐτονομία της, μὲ στάση καθαρὰ ὀρθολογιστικῆ, πού διψᾷ γιὰ λύσεις, ὄχι μόνο γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης μοίρας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ θεησκευτικὰ μυστήρια. Προσπαθεῖ δηλαδὴ νὰ θεμελιώσῃ τὰ θεολογικὰ προβλήματα ἐπάνω σὲ φιλοσοφικὴ βάση.

Τὸ αἶσθημα τοῦ μυστηρίου ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ σκέψη του. Ὅπως ἦταν ἐπόμενο ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται πάλι ἓνα πλῆθος αἱρέσεις μὲ ὀρθολογιστικὲς τάσεις. Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἡ Ἐκκλησία ἔκρινε καλὸ νὰ στρέψῃ, μὲ κάθε τρόπο, τὴν προσοχὴ τῶν πιστῶν στὸ μυστικὸ βᾶθος τοῦ χριστιανισμοῦ, αὐτὸ νὰ ἐξάρῃ. Ἐτσι τὸ μυστικισμὸ τοῦ ἡσυχασμοῦ μπορούμε νὰ τὸν δοῦμε καὶ σὰν ἔντονη ἀντίδραση στὸν ἐπιστημονικὸ καὶ φιλοσοφικὸ ὀρθολογισμό, πού ἀρχίζει νὰ ξαναγεννιέται ἀπὸ τὸν Ψελλὸ καὶ πέρα.

Ἡ κίνηση τοῦ Ἴταλοῦ εἶχε ζωηρὴ ἀπήχηση. Ὁ αὐτοκράτωρ

Μιχαήλ VII και ὁ ἀδελφός του Ἀνδρόνικος ὁ Δούκας ὑπῆρξαν μαθητές του και τὸν εὖνοοῦν. Ὁ Πατριάρχης Εὐστράτιος Γαρίδας πὸν τοῦ ἀνέειπεν νὰ ἐλέγξῃ τις κακοδοξίες τοῦ Ἰταλοῦ, ἀσπασθήκε ἀντίθετα τις ἰδέες του. Ἰκανὸς ἀριθμὸς μορφωμένων ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ αὐτὸν τὸν ρομαντικὸ κλασικισμὸ πὸν ὠθοῦσε πρὸς τὸν παγανισμὸ. Κάποιος ἀπ' αὐτοὺς ἔφτασε νὰ ριχθῇ στὰ νερὰ τοῦ Βοσπόρου φωνάζοντας τὸν Ποσειδῶνα νὰ τὸν δεχθῇ στὴν ἀγκαλιά του: «δέξαι με Ποσειδον». Εἶναι τὰ ἴδια συμπτώματα πὸν θὰ παρουσιασθοῦν σὲ μεγαλύτερη ἔκταση κατὰ τὴν Ἀναγέννηση. Καὶ ἐξηγοῦν τὰ συμπτώματα αὐτὰ και τὴν ἀνησυχία και τὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας.

*
*
*

Θὰ ἐξοῦμε τώρα στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Βυζαντίου, στὸν Πλήθωνα και τὸ Βησσαρίωνα, τις τελευταῖες φιλοσοφικὲς ἀναλαμπές τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου, γιὰ νὰ δοῦμε σὲ τί ἀπέληξε ἡ κίνηση πὸν ἐγκαινίασεν ὁ Ψελλός. Ὁχι γιὰτὶ δὲν ὑπάρχουν ἐνδιάμεσοι σταθμοί, ἀλλὰ γιὰτὶ σκοπὸς μας εἶναι νὰ δείξωμε μόνο τις πὸν ἐνδιαφέρουσες μορφές τοῦ προβλήματός μας τοῦ πλατωνισμοῦ δηλαδὴ και τοῦ ἀριστοτελισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν.

Ἡ θέση πὸν παρουσίασεν ὁ Ψελλός — ὁ Πλάτων γιὰ τὴν πρώτη φιλοσοφία, γιὰ τὴ θεωρία, ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴ χώρα τοῦ διαλογισμοῦ — δεσπάζει σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες πὸν ἀκολούθησαν. Πὸν και πὸν ἔχομε ἰδιαίτερες ἀποκλίσεις πότε πρὸς τὸν Πλάτωνα και πότε πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη. Ἀπὸ τοὺς δυὸ τελευταίους βυζαντινοὺς πὸν ἀναφέραμε, ἐνῶ ὁ Βησσαρίων προσπαθεῖ σὰ δαιτητῆς στὴν ὀξύτατη διαμάχη τῶν συγχρόνων του ἀριστοτελικῶν και πλατωνικῶν νὰ προβάλῃ τὴ νεοπλατωνικὴ ἀποψη τῆς συμφωνίας τῶν δυὸ ἀρχαίων φιλοσόφων, ὁ Πλήθων καταγγέλλει τὸν Ἀριστοτέλη και τοὺς ἀριστοτελικούς — θὰ δοῦμε γιὰτὶ — και τάσσεται ἀνεπιφύλακτα μὲ τὸν Πλάτωνα. Πλατωνικοὶ και ἀριστοτελικοὶ ὁμως δὲ μιλοῦν τόσο γιὰ τοὺς φιλοσόφους αὐτοὺς σὲ συνάρτηση μὲ τὴ χριστιανικὴ θεολογία, ὅπως ἄλλοτε, ὅσο προσπαθοῦν νὰ ἀνεύρουν στὸ ἔργο τους ἀπάντηση σὲ προβλήματα πὸν τοὺς ἀπασχολοῦν τώρα. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πάλι ὁ Σχολάριος, σπουδαῖος ἀριστοτελικός, ἓνας πολὺ φιλοσοφικώτερος Ξιφιλῖνος, ὑπερμαχεῖ γιὰ τὴ χριστιανικὴ πίστη, και ὄχι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, στὸν ἀγῶνα του ἐναντίον τοῦ Πλήθωνος, πὸν τὰ διδάγματά του ἐπιχειροῦν νὰ κλονίσουν και νὰ ἀνατρέψουν τὸ χριστιανισμὸ. Ὅπως σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους τομεῖς, τὴν ἐπιστήμη, τὰ γράμματα, τὴν τέχνη, ἔτσι και στὴ φιλοσοφία, τὴν ὥρα πὸν τὸ Βυζαντινὸ κράτος ὅλο και

καταρρέει, ὁ ἑλληνισμὸς παρουσιάζει μιὰ τελευταία ἀκμὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ὑποδούλωσή του.

Ἡ διαμάχη τῶν Βυζαντινῶν εἶχε τούτη τὴν φορὰ τὸν ἀντίκτυπό της καὶ στὴ Δύση, ἰδίως στὴν Ἰταλία. Ἀρχίζουν καὶ ἐκεῖ νὰ χωρίζονται σὲ ἀριστοτελικοὺς καὶ πλατωνικοὺς καὶ νὰ παίρνουν μέρος στὴ συζήτηση ποὺ ἀνοίξε. Εἶναι τὰ πρῶτα βήματα γιὰ τὴν ἀναζήτηση νέων ἐνωτικῶν κινήσεων, ποὺ θὰ σφυρηλατήσουν σιγὰ σιγὰ τὴ νέα πνευματικὴ ἐνότητα τῶν Εὐρωπαίων διὰ τῆς Ἑλλάδος, ἀφοῦ πιά εἶχε διασπασθῆ ἀπὸ τὸ σχίσμα καὶ πέρα ἢ ἐνιαίᾳ χριστιανικῇ κοινωνίᾳ.

Τὸ 14ο αἰῶνα ὁ Νικόλαος Σιγερός ἔστειλε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὸν Πετράρχη τὸν Ὅμηρο. Καὶ τοῦ ἀπαντᾷ ὁ Πετράρχης μὲ συγκινητικὸ καῦμό :

*Homerus tuus apud me mutus, imo vero
ego apud illum surdus sum.*

(Ὁ Ὅμηρός σου ἄλλαλος κοντά μου, μὰ ὄχι ἐγὼ κοντά του εἶμαι κουφός). Εἶχε καὶ τὸν Πλάτωνα στὴ βιβλιοθήκη του ὁ Πετράρχης, καὶ τὸν ὑπερασπιζόταν μάλιστα ἐναντίον τῶν ἀλύγιστων ἀριστοτελικῶν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ μπορῆ νὰ τὸν διαβάσῃ στὸ πρωτότυπο. Ὑποστήριξε πὼς ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶναι ἡ πηγὴ κάθε ἐπιστήμης, ὅπως ἰσχυρίζονταν οἱ σχολαστικοί, καὶ ὅτι καμμιά ἀϋθεντία δὲν εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὸ λόγο.

Αὐτῆς τῆς ζωηρῆς νοσταλγίας γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τῆς ἀγάπης γιὰ τὸν Πλάτωνα, ποὺ ἀπὸ τόσους αἰῶνες τὴ ζοῦσαν στὸ Βυζάντιο, καὶ ποὺ ἀρχίζει νὰ γίνεται κοινὴ τώρα σὲ Ἀνατολὴ καὶ σὲ Δύση, τὴν πληρέστερη ἔκφραση μᾶς ἔδωσε ὁ Πλήθων. Γεώργιος Γεμιστὸς ἦταν τὸ ὄνομά του. Ὁ ἴδιος μετέφρασε τὸ Γεμιστὸς σὲ Πλήθων. Ἦχοῦσε καλύτερα σὲ ἀττικὸ αὐτὶ καὶ θύμιζε κάπως ἠχητικὰ τὸ Πλ[άτ]ων· θὰ ἐπικρατήσῃ ἀργότερα καὶ στὴ Δύση στοὺς κύκλους τῶν λογίων ὁ ζῆλος τοῦ μεταγλωττισμοῦ τῶν ὀνομάτων τους σὲ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ὀνόματα καὶ ὁ Σβάρτσμαν θὰ γίνῃ Μελάγχθων.

Ὁ Πλήθων γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 14ο αἰῶνα, στὸ δεύτερο ἥμισυ, δὲν ξέρομε μὲ ἀκρίβεια πότε, καὶ πέθανε στὸ Μυστρά, γύρω στὰ 1453 ἢ πρὶν ἢ μετὰ. Δὲν γνωρίζομε ἀρκετὰ πράγματα γιὰ τὶς σπουδές του καὶ γιὰ τὴν πρώτη γενικὰ περίοδο τῆς ζωῆς του. Φαίνεται βέβαιον ὅτι σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινούπολης. Μᾶλλον βέβαιον φαίνεται ὅτι ἔμεινε λίγο καιρὸ στὴ μουσουλμανικὴ αὐλὴ τῆς Ἀδριανούπολης. Στὸ γεγονὸς αὐτὸ στήριξαν κατὰ

τὰ τελευταῖα χρόνια ὑποθέσεις πού ὅμως ἀνήκουν στήν περιοχή τῆς εἰκασίας. Λέγουν δηλαδή ὅτι στή μουσουλμανική αὐτή αὐλή ὁ Πλήθων γνώρισεν ἕνα μυστηριώδη ἔβραϊο τὸν Ἐλισαῖο, πού ἀργότερα ὁ Σουλτάνος τὸν θανάτωσε. Αὐτὸ φαίνεται νάσαι γεγονός. Προσθέτουν ὅμως ὅτι ὁ Ἐβραῖος αὐτὸς ἐμύησε τὸν Πλήθωνα στή διδασκαλία τοῦ Ζωροάστρου. Βρίσκομε πραγματικὰ πολλές ζωροαστρικὲς ἀπηχῆσεις στὸ ἔργο τοῦ Πλήθωνος. Ὅλες ὅμως μποροῦν θαυμάσια νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὸν Ψελλὸ καὶ τὸν Πλούταρχο πού καὶ τοὺς δυὸ καὶ πολὺ καλὰ τοὺς ἤξερε καὶ πολὺ τὸν ἐπηρέασαν. Ὁ Γερμανὸς πάλι Ταῖσνερ ἔφτασε νὰ ὑποστηρίξη ὅτι ὁ ἀντιχριστιανισμὸς τοῦ Πλήθωνος ὀφείλεται σὲ μουσουλμανική ἐπίδραση κατὰ τὴ διαμονή του στήν Ἀδριανούπολη καὶ βλέπει στὸν Πλήθωνα ἕνα εἰσαγωγέα τοῦ μουσουλμανικοῦ πνεύματος στή Δύση. Οἱ πηγὲς πού ἔχομε στή διάθεσή μας δὲ δικαιολογοῦν καθόλου τὶς παράδοξες αὐτὲς ὑποθέσεις. Ὅσα κείμενα τοῦ Πλήθωνος ἔχουν περισωθῆ δὲν περιέχουν οὔτε ἕχνος μουσουλμανικοῦ πνεύματος. Ὅσο γιὰ τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὸ χριστιανισμό, αὐτή, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, πού ξυπνάει μὲ ὄρμη μέσα του. Εἶναι ἕνας νέος Ἰουλιανός, μόνο πού δὲν εἶναι αὐτοκράτορας.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα βρίσκομε τὸν Πλήθωνα ἐγκατεστημένο στὸ Μυστρά. Ἐδῶ θὰ περάση πιά τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του, στὸ τελευταῖο πολιτικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο πού δημιουργήσε τὸ Βυζάντιο. Ἐδῶ ὠργάνωσε δική του σχολὴ ἀνωτέρων φιλοσοφικῶν σπουδῶν· σ' αὐτὴν ἤρθε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη νὰ τελειοποιήση τὶς σπουδὲς του ὁ Βησσαρίων. Ἡ ἐκλογή τοῦ Μυστρά παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Πλήθωνος. Δὲν εἶναι μόνο ἕνας ὄνειροπόλος ὁ Πλήθων. Βλέπει τὴν καταιγίδα πού ἔρχεται· βλέπει τὰ τρωτὰ τῆς πολιτικῆς καὶ κρατικῆς ζωῆς. Ἐνα αἰῶνα πρὶν τὰ ἔβλεπε καὶ ὁ μέγας σοφὸς καὶ σὲ πολλὰ δάσκαλός του ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης, καί, ἀπελπισμένος ἔφτανε νὰ καταραστῆ τὴν ἡμέρα πού παντρεύτηκε καὶ τὴν ἡμέρα πού ἔγινε πατέρας. Ὁ Πλήθων ἔχει τὰ σχέδιά του γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν καταιγίδα. Σχέδια πού τὸν δείχνουν ὄνειροπόλο, ρομαντικὸ νοσταλγὸ τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ τὴν ἴδια ὄρα παρουσιάζουν σ' αὐτὸ τὸν ἔσχατο Βυζαντινὸ, ἕναν πρῶτο νεοέλληνα. Ὅλα αὐτὰ θὰ φανοῦν ἀπὸ τὴ συνέχεια.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ ὅπως ἔγινε πιστεύω ἀντιληπτὸ ἀπὸ ὅλα τὰ προηγούμενα, στή σύνθεση πού παρουσίασεν ἡ Βυζαντινὴ ἐποχὴ

δυὸ κυρίως στοιχεῖα προέχουν τὸ Χριστιανικὸ καὶ τὸ Ἑλληνικόν. Ἡ ἁρμονικὴ σύνθεσις αὐτῶν τῶν δυὸ στοιχείων ἦταν τὸ κύριο, τὸ δύσκολο πρόβλημα, ἀλλὰ καὶ τὸ μεγάλο κατόρθωμα τοῦ Βυζαντίου. Ὅλο σχεδὸν τὸ ἔργο τοῦ Πλήθωνος εἶναι ἓνα κήρυγμα γιὰ τὴ νίκη τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου καὶ τὸν παραμερισμὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Θέλει δηλαδὴ νὰ σπάσῃ τὴν παλαιὰ σύνθεσις πού εἶχε γίνει ζωὴ τοῦ ἔθνους, αὐτὸ εἶναι πού τὸν παρουσιάζει ὄνειροπόλο. Πιστεύει ὁ Πλήθων ὅτι γιὰ νὰ σωθῆ τὸ γένος πρέπει νὰ πιστέψῃ ολοκληρωτικὰ στὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ ἡ Ἑλλάδα πού τὸν ἐμπνέει εἶναι κυρίως ἡ Ἑλλάδα τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ συγκρητισμοῦ. Καὶ ἀγωνίζεται ὁ Πλήθων νὰ συνθέσῃ τὰ νέα ἰδανικά, τὴ νέα πίστις πού θὰ σώσῃ τὸ γένος.

Γράφοντας στὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄. τὸν Παλαιολόγο (1391 - 1425) λέγει ρητὰ: «ἔσμεν γὰρ οὖν ὧν ἡγεῖσθέ τε καὶ βασιλεύετε Ἕλληνες τὸ γένος, ὡς ἢ τε φωνὴ καὶ ἢ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ». Καὶ προσθέτει ὅτι ἡ Πελοπόννησος ὑπῆρξεν ἡ παλιὰ κοιτίδα ἀπὸ ὅπου βγῆκαν οἱ παλιὲς εὐγενεῖς ἑλληνικὲς φυλές; πού, ξεκινώντας ἀπὸ κεῖ, ἔδωσαν γέννησις στὴ μεγάλη ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Πρώτη φορὰ μὲ τόση ὁρμὴ παρουσιάζεται ἡ ἀνάκτησις αὐτῆ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ. Αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει στοὺς θλιβεροὺς αὐτοὺς καιροὺς τῆς καταπτώσεως τῆς Αὐτοκρατορίας τὴν ἀντίστασις. Καὶ προαναγγέλλει καὶ προσδιορίζει τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, στὸν ἓνα σπουδαῖο βλαστὸ τῆς, τὴν ἐθνικὴ συνείδησις, πού, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ἤθελε ὁ Πλάτων, ἀχώριστη πάντα μὲ τὴν πίστις, θὰ ἐτοιμάσῃ τὸ ἔθνος νὰ ἀγωνιστῆ πολὺ ἀργότερα: «γιὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστις τὴν ἁγία, γιὰ τῆς πατρίδας τὴν ἐλευθερία». Νὰ λοιπὸν γιατί προτίμησεν ὁ Πλήθων τὸ Μυστρά. Ἦθελε νὰ ξυπνήσῃ καὶ νὰ τὸνώσῃ ἐδῶ τὴν ἐθνικὴ συνείδησις τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀπὸ δῶ νὰ ἀρχίσῃ τὴν ἀποκατάστασίν των.

Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἱστορικά του συγγράμματα, τὰ Ἑλληνικά, ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἐπαμεινώνδα ὡς τὸ θάνατο τοῦ Φιλίππου, περιγράφει μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τὴ διαμονὴ τοῦ Πλάτωνος στὴν αὐλὴ τῶν Συρακουσῶν, τὴν προσπάθειά του νὰ πείσῃ τοὺς τυράννους νὰ υἱοθετήσουν τὶς πολιτικὲς του ἰδέες.

Κάτι τέτοιο ἐπεδίωξε νὰ κάμῃ καὶ ὁ Πλήθων. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ δυὸ περίφημα ὑπομνήματά του στὸ δεσπότη τοῦ Μυστρά Θεόδωρο Β΄ τὸν Παλαιολόγο καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστολή του στὸν πατέρα τοῦ Θεόδωρου τὸν Αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄. τὸν Παλαιολόγο, στὰ ὁποῖα ἐκθέτει σύστημα γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωσις τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κράτους

στό σύνολό των. Τὰ κείμενα αὐτὰ—ὑπεβλήθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1416 - 23—τὰ χαρακτηρίσαν πολλοὶ ὡς παράξενα· περιέχουν, λέγουν, ἀπραγματοποίητα σχέδια ἑνὸς ὄνειροπόλου ὁλότελα ἀπομακρυσμένου ἀπὸ τὶς πραγματικὰς περιστάσεις. Ἐκείνη ὥριση ἀποψη οἱ κρίσεις αὐτὲς εἶναι ὀρθές. Εἶναι πραγματικὰ οἱ ἀπόψεις τοῦ Γεμιστοῦ ἀπραγματοποίητες καὶ προδίδουν τὸν ὄνειροπόλο. Ἐκείνη ἄλλη ἀποψη ὄχι. Εἶναι τόσο ὄνειροπόλος ὁ Πλήθων ὅσον καὶ ὁ Πλάτων. Γιατί, ὅπως ὁ Πλάτων ἀπὸ τὸν ὁποῖο κατὰ μέγα μέρος ἐμπνέεται, ἔχει τὸ θάρρος νὰ ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα πού τὸν περιβάλλει, ἀφοῦ ὅμως πρῶτα τὴ μελετήσῃ καὶ τὴν ἐξετάσῃ μὲ τὴ νηφαλιότητα γιατροῦ πού ἐξετάζει τὸν ἄρρωστό του. Ἀποσπασμένος, ὕστερα ἀπὸ τὴ μελέτη, ἀναζητᾷ ἀπὸ τὰ φῶτα τοῦ λόγου, ὅπως ὁ γιατρός ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη του καὶ μόνο, τὸν τρόπο τῆς θεραπείας. Βλέπει μὲ ἄλλα λόγια ὁ Πλήθων ἀντικειμενικά, θεωρητικά, τὴ διοίκηση τοῦ κράτους καὶ τὴν ὁργάνωση τῆς ζωῆς, ὅπως δηλαδὴ ἔκαμε καὶ ὁ Πλάτων. Αὐτὴ τὴν ἀξία ἔχει τὸ ἔργο του. Μὲ τὴ νέα στάση, τὴ νέα μέθοδο γιὰ τὸ ἀντίκρουσμα τῶν θεμάτων αὐτῶν γίνεται ὁ Πλήθων πρωτοπόρος, ἐγκαινιστὴς τοῦ ἐπιστημονικοῦ τρόπου στοὺς νεώτερους χρόνους γιὰ τὰ θέματα αὐτά. Ἄλλα καὶ πολλὰ ἀπὸ τὶς ἰδέες πού προβάλλει ὁ Πλήθων δὲν στεροῦνται οὔτε ἀξία οὔτε πρωτοτυπία. Δίπλα στὶς πλατωνικὰς θέσεις πού υἱοθετεῖ: ἡ εὐδαιμονία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ κράτους, διαχωρισμὸς τῶν πολιτῶν σὲ τρεῖς τάξεις, κοινοκτημοσύνη, κρατικὸς παρεμβατισμὸς⁽¹⁾, προβάλλει ἄλλες πού τὸν δείχνουν πρόδρομο τῶν σοσιαλιστῶν καὶ πολλῶν νεωτέρων ἰδεῶν: ἔθνικὸς στρατός, τόνωση τοῦ ἐμπορίου, ἐνίσχυση καὶ ἐνθάρρυνση τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς, πόλεμος κατὰ τῶν εἰδῶν πολυτελείας πού εἰσάγονται ἀπὸ τὸ ἔξωτερικὸ καὶ ἄλλα.

Ἡ μεταρρύθμιση πού προτείνει εἶναι περισσότερο κοινωνικὴ παρὰ διοικητικὴ. Ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴ γενικὴ ἀρχὴ ὅτι τὸ δικαίωμα στὴν παραγωγή εἶναι ἀνάλογο μὲ τὶς ὑπηρεσίες πού ὁ καθένας προσφέρει. Αὐτὴ ἡ ἀρχή, λέγει, ἐξασφαλίζει τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ ἐξυψώνει τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας. Ὅσοι δὲν ἐργάζονται δὲ θὰ εἰσπράττουν τίποτε ἀπὸ τὸ δημόσιο θησαυρὸ. Αἰχμὴ κατὰ τῶν μοναχῶν κυρίως. Στους τελωνειακοὺς φόρους βλέπει ὄργανο ρυθμιστικὸ τῶν οικονομικῶν σχέσεων μὲ τὸ ἔξωτερικὸ, ἓνα σύστημα προστατευτικὸ πού φτάνει ὡς τὴν κατάργησιν τοῦ νομίσματος καὶ τὴν ἐπιστροφήν στοὺς σύ-

1. Γιὰ τὸν κρατικὸν παρεμβατισμὸν στοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους βλέπε Δ. Ζακυνθινοῦ, Τὸ Βυζάντιον, σ. 41-53.

στημα τῆς ἀνταλλαγῆς. Καὶ ἐπειδὴ ἀποβλέπει στὸ γενικὸ καλὸ καταργεῖ κάθε δικαίωμα γιὰ ἔγγειο ἰδιοκτησία. Στὸν καθένα, λέγει, νὰ ἀνήκη ὅση ἔκταση γῆς μπορεῖ νὰ καλλιεργήσῃ. Τὸ δικαίωμα ἰδιοκτησίας του νὰ φτάνῃ ὡς ἐκεῖ πού ἀρχίζει ἡ καλλιέργεια τοῦ ἄλλου.

Νὰ τώρα τί σκέπτεται γιὰ τὴν παραγωγικὴ ἀξία τῶν προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν. *Εκεῖνοι πού χρέος τους εἶναι ἡ ἀσφάλεια τοῦ κράτους ἐκτελοῦν παραγωγικὴ ἐργασία. * Ἀλλὰ καὶ τὸ κεφάλαιο εἶναι συντελεστὴς παραγωγῆς καὶ νὰ εἰσπράξῃ τὸ τρίτο, ὅσο δηλαδὴ καὶ ὁ ἐργάτης. Μόνο ὅμως ἡ γεωργία, στὸ πλατὺ νόημα τοῦ ὄρου, εἶναι κατὰ τὸν Πλήθωνα καθαρὰ παραγωγικὴ. Γι' αὐτὸ μόνο οἱ γεωργοὶ εἶναι πραγματικὰ δημιουργικοί, αὐτουργοὶ ὅπως τοὺς ὀνομάζει, οἱ ἄλλοι εἶναι διάκονοι, ὑπηρετικοί.

Τὶς ἀπόψεις του γιὰ τοὺς φόρους διέπει ἀνθρωπιστικὸν πνεῦμα. Καταργεῖ τὴν ἀγγασίαν, ὡς δουλική, καὶ ζητᾷ ἓνα καὶ μόνο φόρο τὸν ἴδιο γιὰ ὅλους, τὸ τρίτο τοῦ εἰσοδήματος. * Ἀνάλογος ἀνθρωπισμὸς διέπει καὶ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὶς ποινές. Καταδικάζει τοὺς ἀκρωτηριασμοὺς ὡς βάρβαρο καὶ ἀνάξιο γιὰ Ἕλληνας πράγμα καὶ προτιμᾷ νὰ ἐργάζωνται οἱ κατάδικοι σὲ δημόσια ἔργα. Εἶναι ἀντίθετος κατ' ἀρχὴν στὴ θανατικὴ ποινὴ, τὴ δέχεται μόλαταῦτα γιὰ ὀρισμένα ἐγκλήματα, πού προδίνουν ὅτι νοσεῖ σοβαρὰ ἡ ψυχὴ. Γιατί, λέγει, ὁ θάνατος ἐλευθερώνει τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴ σῶζει.

Οἱ νόμοι τοῦ Πλήθωνος προσδιορίζουν ἀκόμη καὶ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τῶν πολιτῶν, ἀπαγορεύουν τὴν πολυτέλεια καὶ ὅ,τι εἶναι ξένο πρὸς τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου.

Ποιὸς ὅμως θὰ βάλῃ σὲ ἐφαρμογὴ τὰ σχέδια αὐτά; Μόνο ὁ βασιλεὺς, ἀπαντᾷ ὁ Πλήθων, ἢ κανένας. Κατανοεῖ τὸ βάρος τῶν καινοτομιῶν πού προτείνει καὶ πιστεύει ὅτι θὰ εἶναι ὠφέλιμες μόνο ὅταν ὁ σοφὸς βασιλεὺς τὶς μεταφέρῃ ἀπὸ τὴ θεωρία στὴν πράξη. Δὲν εἶναι ὁ Πλήθων ὑποκινητὴς ἐπαναστάσεων.

* Ἐξετάζοντας τὶς τρεῖς μορφές πολιτευμάτων, ὀλιγαρχία, μοναρχία, δημοκρατία, θέμα ἀπὸ καιρὸ πολυσυζητημένο στὸ Βυζάντιο, προκρίνει τὴ Μοναρχία. Μόνο αὕτὴ μπορεῖ νὰ ἀντικρούσῃ τὸ δεσποτισμὸ τῶν δυνατῶν (ὀλιγαρχία) καὶ τὸ δεσποτισμὸ τοῦ λαοῦ (δημοκρατία) καὶ ἔτσι νὰ εἶναι δίκαιη. Βάση τῆς πολιτικῆς του σκέψεως δὲν εἶναι, ὅπως βλέπομε, ἡ ἰσότητά τῶν δικαιωμάτων — ὁ Πλήθων δὲν πιστεύει σὲ καμμιά ἰσότητά τῶν πολιτῶν — ἀλλὰ ἡ ἰδέα τῆς διοικητικῆς ἀρμοδιότητος.

* Ἡ εὐδαιμονία καὶ ἡ σωτηρία ἑνὸς τόπου ἐξαρτῶνται, εἴπαμε,

ἀπὸ τῆ μορφῆ τοῦ κράτους. Ἐμβαθύνοντας αὐτὸ τὸ ζήτημα βρίσκει ὁ Πλήθων ὅτι ὅλες οἱ συμφορᾶς καὶ ὅλα τὰ ἁμαρτήματα τῶν ἀνθρώπων προέρχονται ἀπὸ ἀντίθετες πεποιθήσεις. Ὑπάρχουν πάντοτε, λέγει, ἄνθρωποι πού δὲ σκέπτονται καλά· καὶ δὲν εἶναι ὑγιῆς ἢ σκέψη τῶν ὅταν οἱ ἀρχῆς ἀπὸ τῆς ὁποῖας ξεκινοῦν, ὅπως λόγου χάρις ὁ ἀθεϊσμός, εἶναι ψεύτικες. Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη ἀπὸ τῆς πολιτικῆς ἰδέας νὰ περάσωμε στὴς ἠθικῆς, καὶ ἀπὸ κεῖ στὴ μεταφυσική. Ἔτσι φτάνει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀξία τῶν νόμων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς ἰδέας πού ἔχομε γιὰ τὴ θεότητα. Ἄπ' αὐτῆς οἱ ἀκόλουθες εἶναι θεμελιώδεις: ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἕνας, προνοεῖ γιὰ ὅλα, εἶναι τέλειος, δίκαιος, ἀναλλοίωτος καὶ πηγὴ ὅλων τῶν ἀγαθῶν. Γιὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος τοῦ ὀφείλει εὐγνωμοσύνη. Ἐπειτα, μιὰ πού ὁ ἄνθρωπος εἶναι καμωμένος ἀπὸ σῶμα καὶ ψυχὴ, γιὰ ὅσους τιμοῦν περισσότερο τὴν ψυχὴν, σκοπὸς τῆς ζωῆς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν ἀρετὴ καὶ τὸ ἀγαθόν, σ' ὅσους ὅμως κυριαρχεῖ τὸ σῶμα, αὐτοὶ σκοπὸν στὴ ζωὴ τους θέτουν τὴν ἡδονή. Τὸ σύστημα, ὅπως βλέπομε, τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Πλήθωνος εἶναι θεμελιωμένο πάνω σὲ μιὰ μεταφυσική. Αὐτὴ θὰ ἀποτελέσῃ ἀργότερα τὸν πυρῆνα τῆς φιλοσοφίας του στὸ μεγαλύτερο ἔργο του, τοὺς Νόμους. Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ δίνει τὴν πίστη ὅτι αὐτὰ πού προτείνει εἶναι ὀρθὰ καὶ τὸν κάνει νὰ συμβουλεύῃ τὸ δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ νὰ σκέπτεται μόνο τὸ κοινὸ καλόν. «Κι ἂν εἶναι ἀνάγκη, τοῦ λέγει, κόψε ἕνα ἀρρωστο χέρι ἢ πόδι γιὰ νὰ σώσῃς τὸ ὑπόλοιπο σῶμα».

Αὐτὸς εἶναι ὁ μεταρρυθμιστὴς Πλήθων. Οἱ ἰδέες του ἔχουν τὰ δυὸ βασικὰ γνωρίσματα ὅλων τῶν κοινωνιστικῶν ἰδεῶν καὶ ρευμάτων τῶν νεωτέρων χρόνων: ἀπαίτηση γιὰ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ἀλλὰ τὴν ἴδια ὥρα χτύπημα καὶ περιορισμός, ἢ καὶ ἀδιαφορία γιὰ τὸ ἄτομο. Δὲν ἐπιδιώκει δηλαδὴ ἀρμονικὴ σύνθεση.

Θὰ προχωρήσωμε τώρα σὲ ἄλλες ἀπόψεις τῆς πνευματικῆς του δραστηριότητος. Στὰ 1438-39 τὸν βρίσκουμε στὴ Φλωρεντία, μαζί μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Η'. Παλαιολόγο, μέλος τῆς ἀντιπροσωπείας γιὰ τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν. Οἱ ἀτέλειωτες ἐκεῖνες συζητήσεις γιὰ τὴν ἔνωση τὸν ἔκαμαν νὰ καταλήξῃ σὲ μιὰ γενικὴ κρίση, ἀδίκη, ὅπως συμβαίνει συχνὰ μὲ τῆς γενικῆς κρίσεις· ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν μποροῦσε νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἑνωτικὴ ἀρχή. Εἶδε, στὸ τέλος, τοὺς χριστιανοὺς πού συζητοῦσαν γιὰ τὴν ἔνωση σὰ σοφιστῆς, — αὐτὸ τὸ ὄνομα θὰ τοὺς δίνῃ στὸ μέλλον —, πού δὲ συζητοῦσαν γιὰ τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ γιὰ νὰ νικήσουν τοὺς ἀντιπάλους των, γιὰ νὰ ἀποσπάσουν

πολιτικά κέρδη. Αὐτὴ τὴν ἐμπορικὴ νοοτροπία σὲ ζητήματα τοῦ ὑπερφυσικοῦ δὲν μποροῦσε μὲ κανένα τρόπο νὰ τὴ δεχτῆ. Τέτοιο πνεῦμα, λέγει, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἀρνησὶ τῆς θείας προνοίας, ἀπὸ τὸν ὅποια ὅλα ἐξαρτῶνται. Γι' αὐτὸ δὲν ὑπόγραψε τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν ὅπως καὶ ὁ Μάρκος ὁ Εὐγενικός καὶ στὰ 1448 ἔγραψε ἕνα δοκίμιο «περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» — τὸ ἐπίμαχο δογματικὸ ζήτημα — ὅπου γτυπᾷ τὶς ἰδέες τοῦ μαθητῆ του Βησσαρίωνα καὶ καταδικάζει ἔντονα τοὺς Λατίνους.

Ἐκεῖνο, συμπεραίνει, ποὺ θὰ σώσῃ τοὺς Ἕλληνες δὲν εἶναι ἡ ἔνωση μὲ τοὺς Λατίνους. Οἱ Ἕλληνες θὰ σωθοῦν μόνο ἂν ἔχουν ἐμπιστοσύνη στὴ θεία Πρόνοια, καὶ ἂν διορθώσουν τὶς πλάνες καὶ τὰ ἀφάλματα ποὺ κάνουν ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ, εἴτε μὲ τὶς γνώμες ποὺ ἔχουν γιὰ τὸ Θεό, εἴτε μὲ τὶς πράξεις ποὺ κάνουν. Σὰ γνήσιος φιλόσοφος ἀποδίδει τὴν κατάπτωση σὲ ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ κρίση, ποὺ, ἂν αὐτὴ διορθωθῆ, θὰ σώσῃ καὶ τὰ ἄλλα.

Ἄν προσέξωμε ἀπὸ κοντὰ τὰ λόγια του θὰ δοῦμε ὅτι δὲν ἀγωνίζεται ἐδῶ ὁ χριστιανὸς θεολόγος γιὰ τὸ καλὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ ὁ Ἕλληνας καὶ ὁ φιλόσοφος. Ἀρνεῖται νὰ ὑπογράψῃ τὴν ἔνωση καὶ τὴν ἴδια ὥρα ἀναζητᾷ νέα καθολικὴ ἐνωτικὴ γραμμὴ. Ποιάν;

Εἶχε γνωρίσει τὸν Πλάτωνα καὶ ἀπὸ τὰ κείμενά του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ Ψελλοῦ τὸ νεοπλατωνικὸ Πλάτωνα. Τὸν τράβηξαν πολὺ οἱ νεοπλατωνικοὶ Πορφύριος καὶ Πρόκλος, ἀκόμη περισσότερο ὁ συγκρητικὸς μυστικισμὸς τῶν πρώτων αἰώνων ποὺ ἔνωσε, ὄχι ὀργανικὰ ἀλλὰ σὲ ἕνα ἀμάλαγμα ζωροαστρικὲς διδασκαλίες μὲ φιλοσοφικὲς θέσεις. Τὸν σαγηνεύει ἡ Ἀνατολὴ ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Πλούταρχος καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἡ ρωμαντικὴ του αὐτὴ διάθεση τὸν κάνει ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς ὑλοκράτη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ βλέπῃ τὸν Πλάτωνα ὡς ὀπαδὸ τοῦ Ζωροάστρη. Οἱ Πλατωνικοὶ διάλογοι εἶναι, λέγει, ὑπομνηματισμοὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ζωροάστρου ποὺ τὴν ἔφερε στὴν Ἑλλάδα ὁ Πυθαγόρας! Μαθητῆς τοῦ Μωϋσῆ, προχριστιανός, γίνεται τώρα μὲ τὸν Πλήθωνα ὁ Πλάτων μαθητῆς τοῦ Ζωροάστρη. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐπιρροὲς τολμᾷ ὁ Πλήθων τὸν 15ο αἰῶνα νὰ ξαναφέρει στὴ ζωὴ τὸ πεθαμμένο αὐτὸ παρελθὸν καὶ νὰ θεμελιώσῃ ἀπάνω σ' αὐτὸ μιὰ νέα παγκόσμια κατὰ τὴ γνώμη του θρησκεία. «Τὸν ἀκουσα νὰ λέγῃ, γράφει γιὰ τὸν Πλήθωνα ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος, ὅταν ἤμασταν στὴ Φλωρεντία, ὅτι ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, σὲ ὅλη τὴ γῆ, θὰ ἀσπάζονταν μὲ κοινὴ συγκατάθεση καὶ μὲ τὸ

ἴδιο πνεῦμα μιὰ καὶ μόνη θρησκεία... Καὶ ὅταν τὸν ρώτησα, ἂν ἡ θρησκεία αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ θρησκεία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἢ ἡ θρησκεία τοῦ Μωάμεθ, οὔτε ἡ μία οὔτε ἡ ἄλλη μοῦ ἀπάντησε, ἀλλὰ μιὰ τρίτη ποὺ δὲ θὰ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὸν παγανισμό». Δὲν ἔχει σημασία ἂν ἡ μαρτυρία αὐτὴ εἶναι ἢ ὄχι ἀκριβής — ὁ Τραπεζούντιος δὲν εἶναι ἀξιόπιστος μάρτυρας —, μιὰ ποὺ τὸ σημαντικώτερο ἔργο τοῦ Πλήθωνος οἱ Νόμοι ἐκφράζουν πέρα ὡς πέρα τὴν ἀπόλυτη πεποίθησι τοῦ Πλήθωνος στὴ φιλοσοφία, ποὺ «ἀποκαλύπτει στὸ πνεῦμα, ὅταν ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τὸ δόγμα, τὴν ἀλήθεια γυμνή, καὶ ὑποχρεώνει τὸν ἄνθρωπο, νὰ τὴ δεχτῆ μὲ κοινὴ συγκατάθεσι καὶ μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα».

Εἶναι ἡ ἴδια ἀπόλυτη πίστις πρὸς τὸ λόγο ποὺ θὰ διαποτίσῃ ἀργότερα, τὸ 18ο αἰῶνα, τὸν αἰῶνα τῶν φώτων ὅπως τὸν εἶπαν, τοὺς λεγομένους φιλοσόφους καὶ θὰ κάμῃ τὸ Ροβεσπιέρο νὰ μετατρέψῃ τοὺς ναοὺς τῶν Χριστιανῶν σὲ ναοὺς τῆς λατρείας τοῦ λόγου. Ὁ Ψελλός, ὅπως εἶδαμε, ἔβλεπε τὴν προχριστιανικὴ σκέψις ὡς προετοιμασία γιὰ τὸ Χριστιανισμό, ποὺ εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια. Ὁ τελευταῖος ὀπαδὸς τοῦ νεοπλατωνισμοῦ του, ὁ Πλήθων, βλέπει, ἀντίθετα, στὸ Χριστιανισμό κατάπτωσι τῆς σκέψις καὶ ζητᾷ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία στήριγμα γιὰ νὰ γυρίσῃ στὶς παλιὰς πηγές, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του περικλείουν τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια καὶ νὰ βγάλῃ ἄπ' αὐτὲς τὴν παγκόσμιαν θρησκεία του.

Εἶναι λοιπὸν θεολογικὴ, στὸ βάθος, ἢ ἔμπνευσή του, ὄχι καθαρὰ φιλοσοφικὴ, ἰδρύει θρησκεία, στὴν ὁποία, ὅπως εἶναι φυσικὸ ὁ Θεὸς κατέχει τὸ κέντρο καὶ ὅπου τὸν ἄνθρωπο μπορούμε νὰ τὸν γνωρίσωμε ἀπὸ τὴ θέσι του καὶ τὸ δεσμὸ του μὲ τὸ σύμπαν. Ἡ πρὸ ὑψηλὴ ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Πλήθωνος θὰ εἶναι ἡ θεοσέβεια, ποὺ μόνο αὐτὴ τὸν κάνει ὅμοιο μὲ τὸ Θεό. Ὁ Πλήθων μᾶς λέγει ὅτι «συλλογισμοὶ καλὰ ὁργανωμένοι διδάσκουν καθαρὰ τὴν ἀλήθεια γιὰ τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἐξετάζει κανεὶς, καὶ ἐπειδὴ προσφέρονται μόνοι τους στὸν ἔλεγχον προσεκτικῆς κριτικῆς ὁδηγοῦν τοὺς τελευταίους ὅπως καὶ ὅσους ἦσαν πρῶτοι σὲ προσωπικὴ, ὑπεύθυνα ἐπιστήμη καὶ ὄχι δανεισμένη ἀπὸ ἄλλους». Δὲν ἀκολουθεῖ ὅμως ἀρκετὰ ὁ ἴδιος αὐτὴ τὴν πορεία στοὺς Νόμους του. Ἡ ἐκθεσί του εἶναι μᾶλλον δογματικὴ. Θέτει τὴν ἀλήθεια, νομοθετεῖ σύμφωνα μ' αὐτήν, ἀλλὰ δὲν τὴν ἀποδείχνει. Σὰν νὰ εἶχε δώσι τὸ θεωρητικὸ μέρος, δίνει τώρα τὶς πρακτικὰς ἐφαρμογὰς. «... Παίρονοντας, λέγει, γιὰ ἀρχὰς τὶς ἰδέες καὶ τὶς κοινὰς σὲ ὅλους ἀποκαλύψεις — τὰ φυσικὰ φῶτα (les lumières naturelles), ὅπως

θά ποῦν τὸ 18ο αἰῶνα — πού δίνουν οἱ Θεοί, γιὰ τὴ θεία φύση, ἢ τουλάχιστον τὶς ἰδέες τῶν περισσότερων καὶ τῶν πιὸ ἐνάρετων ἀνθρώπων, θὰ τὶς ἀφήσωμε νὰ εἰσδύσουν δυνατὰ μέσα μας καὶ ἔπειτα μὲ αὐστηροὺς συλλογισμοὺς βγάζοντας ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀρχὲς τὶς συνέπειες στὶς ὁποῖες οἱ σοφοὶ θὰ μᾶς ἀνοίξουν τὸ δρόμο, μὲ τὴ βοήθεια τῶν Θεῶν, θὰ ἔχωμε ἀσφαλῶς γιὰ κάθε πρᾶγμα τὴν καλύτερη γνώμη». Δὲν κουράζεται, ὅπως βλέπομε, πολὺ ὁ Πλήθων γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὶς πρῶτες ἀρχές, πού αὐτὸ εἶναι ἡ κύρια οὐσία τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ φροντίζει μόνο γιὰ τὶς συνέπειες πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὶς ἀρχές πού δέχεται.

Στὴν ἀρχὴ τῶν Νόμων, μὲ τὶς πρῶτες γραμμὲς καθορίζει τὸ σχέδιο καὶ τὸ σκοπὸ τοῦ ἔργου του. Σχέδιο πολὺ εὐρύ, περιλαμβάνει πλήρη κώδικα κοινωνικῆς, πολιτικῆς, ἠθικῆς καὶ θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως. Σκοπὸς καθαρὰ πρακτικὸς : νὰ ἐξασφαλίσῃ στὸν ἄνθρωπο τὴν καλύτερη, τὴν ὁμορφότερη καὶ τὴν πιὸ εὐτυχισμένη μοῖρα. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ξέρωμε τί πρέπει νὰ κάνωμε καὶ πῶς νὰ χρησιμοποιήσωμε τὶς φυσικὲς μας ἱκανότητες. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμε τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ποιά ἡ φύση του καὶ ποιὲς οἱ ἱκανότητές του. Εἶναι ὅμως ἀδύνατο νὰ γνωρίσωμε καλὰ τὸν ἄνθρωπο ἂν δὲ μελετήσωμε πρῶτα κατὰ βάθος τὴ φύση τῶν ὄντων, ἂν δὲ ἀναγνωρίσωμε ποιά εἶναι ἡ πρώτη ἀρχή, ποιά εἶναι τὰ ὄντα τῆς δεύτερης, τῆς τρίτης καὶ τῆς τελευταίας τάξεως καὶ ποιά εἶναι τὰ ἰδιαίτερα κατηγορούμενα κάθε ὄντος ἀπὸ αὐτά. Ἀφοῦ τὰ ἐξετάσωμε ὅλα αὐτά, τότε θὰ μπορέσωμε ὀρθὰ νὰ μελετήσωμε τὸν ἄνθρωπο ἀνάμεσα στὰ ὄντα, νὰ ἀναζητήσωμε ποιά εἶναι τὰ ὄντα πού πλησιάζει καὶ ἀπὸ ποιὲς πλευρές, ἀπὸ ποιά ἀπομακρύνεται καὶ ὡς ποῖο βαθμὸ, ἀπὸ ποιά, ἀκόμη, στοιχεῖα ἀποτελεῖται. Ξέροντας τότε τὴ φύση του ξέρομε καὶ ποιά εἶναι ἡ δυνάμη του.

Αὐτὲς οἱ ἰδέες καθοδηγοῦν τὸν Πλήθωνα στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἱεραρχίας τῶν ὄντων, ὅπου πρῶτον βάζει τὸ μεγάλο Θεό, τὸ Δία. Ἡ ἀνάπτυξη γίνεται μέσα στὰ πλαίσια τοῦ νεοπλατωνισμοῦ τοῦ ὁποίου ἀκολουθεῖ τὶς κεντρικὲς θέσεις. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσέλθωμε σὲ λεπτομέρειες, γιὰτὶ δὲν παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἀπὸ τὸ Δία, πού εἶναι τὸ ὄν, περνᾷ στοὺς νόμους τοῦ ὄντος, τὴν οὐσία, τὴν ὁμοιότητα καὶ τὴ διάκριση τῶν ὄντων. Οἱ νόμοι αὐτοὶ εἶναι οἱ κατώτεροι θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ Πλήθωνος νὰ φαίνεται πῶς Ἕλληνας αὐτὸς συνεχίζει μιὰ ἐθνικὴ παράδοση τὸν κάνει νὰ δώσῃ σ' αὐτὲς τὶς ὀντότητες τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου.

Και ἡ ἀνθρωπολογία του ὀλόκληρη στηρίζεται στὴν Πλατωνικὴ ἰδέα ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι συγγενὴς τῶν θεῶν. Ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ θρησκευτικὴ, ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ του ζωὴ, ὅλα, ἀκόμη καὶ οἱ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις βρίσκουν τὸ ρυθμὸ τους καὶ τὴν ἀφειρησία τους καὶ τὸ σκοπὸ τους στὴ συγγένεια τοῦ ἀνθρώπου μὲ τοὺς θεοὺς. Ἔτσι λόγου χάρι γιὰ νὰ εἶναι κανεὶς καλὸς πρέπει νὰ μιμῆται τὴν ἀγαθότητα τῶν θεῶν, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο τὸ καλύτερο πολίτευμα εἶναι ἡ μοναρχία. Μὲ λίγα λόγια ὅλα διαγράφονται ἀπὸ τὴ θέση ποὺ κατέχει ὁ ἄνθρωπος μέσα στὸ σύμπαν. Προσφιλὴς ἑλληνικὴ ἀποψη ἀπὸ τὴν ὁποία τόσο ἀγωνίστηκε ὁ χριστιανισμὸς νὰ ἀποδεσμεύσῃ τὴ σκέψη. Ἡ Πληθωνικὴ ἀνθρωπολογία εἶναι φανερὰ κοσμογονικὴ καὶ θεοκρατικὴ.

Ἀπέριπτε ὁ Πλήθων, ὅπως λέγει ὁ Σχολάριος, τὴν ἔκσταση καὶ τὴν ἀποκάλυψη ὡς πλάνη καὶ ὑποστήριζε ὅτι μόνο ὁ λόγος μέσον τῆς φιλοσοφίας βρίσκει τὴν ἀλήθεια. Αὐτὴ του ἡ σκέψη κάνει τὸν Πλήθωνα ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς ἀνήσυχης ἐποχῆς του. Ὅσο ὅμως γιὰ τὴν ἀλήθεια στὴν ὁποία ὁδηγήθηκε ἀπὸ τὸ λόγο εὐκόλα παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι εἶναι μιὰ περιγραφικὴ, ἐξωτερικὴ δηλαδή, καὶ σὲ πολλὰ δογματικὴ κοσμολογία. Ἄν ὁ Πλήθων ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ δόγματα εὐκόλα ὑποτάχθηκε στὰ φιλοσοφικὰ δόγματα τῶν ἀρχαίων καὶ μάλιστα ὄχι στὰ βαθύτερα. Ἀλλὰ αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη περίοδος τῆς φιλοσοφίας στοὺς νεώτερους χρόνους — σ' αὐτὴν κυρίως ἀνήκει ὁ Πλήθων. Μόνο ὕστερα ἀπὸ δυὸ αἰῶνες μὲ τὸν Ντεκάρτ καὶ τὸν Βάκωνα θὰ ἀρχίσουν οἱ νεώτεροι νὰ φιλοσοφοῦν αὐτόνομα, ἀνεξάρτητα καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία.

Θὰ ἐρῶμε τώρα σὲ ἓνα ἄλλο θέμα : στὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ὁ Πλήθων στὴ Δύση γιὰ τὴν ἀναγέννηση τοῦ Πλάτωνος, ποὺ ἀπ' αὐτὴν βγήκε ἡ ὥθηση πρὸς τὴ νεώτερη ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία γενικά. Ἡ παραμονὴ τοῦ Πλήθωνος στὴ Φερράρα τῆς Ἰταλίας καὶ ὕστερα στὴ Φλωρεντία κατὰ τὴ διάσκεψη γιὰ τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν (1438 - 39) μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα γιὰ τὴν ἀναγέννηση τοῦ πλατωνισμοῦ στὴ Δύση.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, ἓνας ἀπὸ τοὺς σοφοὺς δασκάλους ποὺ ἀρχισαν νὰ διαρρέουν πρὸς τὴ Δύση, μαθητῆς, ὅπως λένε, τοῦ Πλήθωνος καὶ καθηγητῆς τῶν ἑλληνικῶν στὴ Φλωρεντία εἶχε μυήσει μερικοὺς Λατίνους στὸν «θεῖο Πλάτωνα», ποὺ ξέρεи νὰ συνδέῃ τὴν ὁμορφιὰ μὲ τὴ σοφία. Ἔτσι ὁ Πλή-

θων βοήθηε στὴ Φλωρεντία ἓνα κύκλο ἀνθρώπων ποὺ διψοῦσαν νὰ γνωρίσουν τὸν Πλάτωνα, ποὺ τὸν ἐβλεπαν σὰν κήρυκα τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος καὶ τῆς συνειδήσεως. Στὴ δίψα τους ἀνταποκρίθηκε ὁ Πλήθων ὅσο μπορούσε καλύτερα μὲ εἰδικὰ μαθήματα. Μιὰ ἐργασία του μὲ τίτλο: Σὲ τί διαφέρουν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, φαίνεται νὰ εἶναι περίληψη τῶν μαθημάτων του. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐκλογή τοῦ θέματος. Στὴ Δύση ποὺ αἰσθανόταν ὅτι πολὺ τὴν ἐπῆξε ὁ ἀριστοτελικὸς ζυγὸς τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας, παρουσιάζει τὸν Πλάτωνα, ποὺ τὸν ἀγνοοῦσε, καὶ μὲ τρόπο ποὺ νὰ ἱκανοποιῆ τὴ δίψα γιὰ πνευματικὴ ἐλευθερία. Ἡ σύγκριση ποὺ κάνει ἀνάμεσα στοὺς δυὸ φιλοσόφους καταλήγει φυσικὰ στὴν ὑπεροχὴ τοῦ Πλάτωνος. Ἡ γοητεία ποὺ ἄσκησεν ὁ Πλήθων ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε ὁ ἄρχοντας τῆς Φλωρεντίας ὁ Κόσμος τῶν Μεδίκων νὰ συλλάβῃ τὸ σχέδιο νὰ ἰδρῦσῃ τὴν πλατωνικὴν ἀκαδημία. Τὸ σχέδιο πραγματοποιήθηκε εἴκοσι χρόνια ἀργότερα (1459) ἀπὸ τὸ φλογερὸ θαυμαστὴ τοῦ Πλήθωνος τὸν Μαρσίλιο Φιτσίνο. Ἔτσι ἰδρύθηκε, πρῶτο στὴ σειρά, τὸ ἴδρυμα αὐτὸ ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὶς τάσεις καὶ τὶς ἀνησυχίες τῶν νεώτερων χρόνων στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τὴν παραδομένη σχολαστικὴ φιλοσοφία τῶν Πανεπιστημίων.

Δὲν ἔστειλε λοιπὸν τὸ Βυζάντιο στὴ Δύση μόνο δασκάλους καὶ καθηγητὰς, ξηροὺς γραμματικούς καὶ λογίους, ὅπως συνήθως λέγεται, ποὺ δίδαξαν τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικά, μετέφεραν τὰ χειρόγραφα καὶ ἔκμαν καὶ τὶς πρῶτες ἐκδόσεις κειμένων. Ἔστειλε μὲ τὸν Πλήθωνα τὴ νέα φιλοσοφικὴ πνοή, ἀπάνω στὴν ὁποία κυρίως στηρίχθηκε ἡ πνευματικὴ ἀναμόρφωση τῶν νέων χρόνων.

Καὶ ἀπὸ τὸ Μυστρά μετὰ τὴν ἐπιστροφή του (1441) ὡς τὸ θάνατό του ὁ Πλήθων ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐπικοινωνῆ μὲ τοὺς φίλους του τῆς Φλωρεντίας. Στὴν τελευταία αὐτῆς περιόδου τῆς ζωῆς του ἐπιδόθηκε στὴ συγγραφὴ τῶν Νόμων. Δὲν πρόφτασε νὰ ἐκδώσῃ τὸ ἔργο του αὐτό. Μετὰ τὸ θάνατό του διάβασε τὸ χειρόγραφο ὁ Σχολάριος, τότε Πατριάρχης, ὁ σφοδρὸς ἀντίπαλος τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλήθωνος, τὸ βοήθηε, ὅπως λέγει, γεμᾶτο ἀσέβεια καὶ ἀντιχριστιανισμὸ καὶ τὸ παρέδωσε δημόσια στὶς φλόγες, στὰ 1460. Σώθηκαν ὅμως, ἄγνωστο πῶς, ἀρκετὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ μορφωθῆ γνώμη γιὰ τὶς ἀπόψεις ποὺ ὑποστήριζε.

Οἱ Λατῖνοι θαυμαστὲς τοῦ Πλήθωνος δὲν ἐπηρεάσθηκαν ἀπὸ τὸ διωγμὸ ποὺ τοῦ ἔγινε ἀπὸ τὸ Σχολάριο. Στὰ 1475 ὁ Σιγισμάνδος Μαλατέστα πῆρε ἀπὸ τὸ Μυστρά τὸ λείψανο τοῦ Πλήθωνος τὸ ἔφερε

στην Ἰταλία καὶ τὸ ἔθαψε στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Φραγκίσκου στὸ Ρίμινι, ὅπου καὶ σήμερον ἀναπαύεται.

Πρέπει νὰ προσθέσωμε ἀκόμη ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Πλήθωνος «σὲ τί διαφέρει ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης» ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ μακρὰ καὶ ὀξεῖα διαμάχη ἀνάμεσα στίς δύο παρατάξεις, ἡ ὁποία παρακίνησε σπουδαίους ἄνδρας ὅπως ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ Θεόδωρος ὁ Γάζης (Ἀριστοτελικὸς) νὰ δημοσιεύσουν ἔργα μὲ ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τῇ διαμάχῃ ὀφείλεται τὸ σπουδαιότερο ἔργο τοῦ Βησσαρίωνος, τὸ λατινικὰ γραμμένο *in calomniatorem Platonis*, σὲ 4 βιβλία, πὺ ἀποτελεῖ ἀπάντηση σὲ ἀντιπλατωνικὸ λίβελλο τοῦ Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου. Γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν παρουσιάζει πρωτοτυπία· εἶχε ὅμως μεγάλη σημασία γιὰ τοὺς Δυτικούς, στοὺς ὁποίους καὶ ἀπευθύνεται, γιὰτὶ αὐτοὶ ἀγνοοῦσαν τὸν Πλάτωνα. Ὁ Βησσαρίων εἶχε μεγάλο κῦρος στοὺς Λατίνους· τὸν ὀνόμαζαν: *Latinorum graecissimus et graecorum latinissimus* γι αὐτὸ καὶ τὸ ἔργο του εἶχε μεγάλη ἀπήχηση. Ἀπεκάλυψε στὸ δυτικὸ κόσμον τὸν Πλάτωνα, τὸν εἰσήγαγε στὴ Ρώμη, στὸ Βατικανό, ἔκαμε τοὺς Πάπες νὰ τὸν δεχτοῦν, γιὰτὶ ἔδειχνε πὺς καμμιά ἀπὸ τίς μεγάλες πλατωνικὲς θέσεις δὲν ἦταν ἀντίθετη στὸ Χριστιανισμό.

Μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ *in calomniatorem Platonis* οἱ δυτικοὶ συναγωνίζονται πια τοὺς Ἕλληνας σὲ ζῆλο γιὰ τὴ σπουδὴ καὶ μελέτη τοῦ Πλάτωνος. Ἔτσι πλατὺς ἀνοίγεται δρόμος γιὰ τοὺς Λατίνους πρὸς τὸν πνευματικὸν κόσμον τῆς Ἑλλάδας, τὸ σχολεῖο τῆς ὁποίας θὰ τοὺς δώσῃ τὰ φῶτα γιὰ τὴ μεγάλη προαγωγή τοῦ νεώτερου πολιτισμοῦ.

Οἱ δύο τελευταῖοι Βυζαντινοὶ ὁ Πλήθων καὶ ὁ Βησσαρίων δὲν προετοιμάζουν ἀπλῶς, ὅπως εἶδαμε, τὴν ἀναγέννηση, ἀλλὰ τὴν προσφέρουν ἔτοιμη στοὺς δυτικούς, στὸ πεδίο τῆς φιλοσοφίας.